

Abdulvahid SEZEN (*)

DEĞİŞİME DİRENÇ PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA BELİRSİZLİK DUYGUSU VE DİNSEL YÖNELİMLERİN ETKİLERİ

öz

Günümüzde özellikle değişim olgusunun kaçınılmazlığı bilgi ve teknoloji alanlarından günlük yaşamın birçok alanında görülmektedir. Bireyin ise bu durumu nasıl algıladığı ve değişime karşı arzu ya da direnç göstermesinin psikolojik yönü öne çıkmaktadır. Değişimin en önemli direnç kaynağının psikolojik özellik gösterdiği birçok çalışmada ortaya koyulmuş ve psikolojik direncin nedenleri şöyle sıralanmıştır: belirsizlik ve bilgi eksikliği, yabancılaşma, değişimin kaynağı, alışkanlıklar, güvensizlik, ilgisizlik, peşin hüküm, algılama biçimi, kişisel düşmanlık, değişimin yanlış olduğu inancı, farklı değerlendirmeler ve hedefler, empoze edilen değişimden memnuniyetsizlik, değişimin getirdiği yeni kurallar ve kontrol artışına karşı duyulan kızgınlık. Bunlara ek olarak literatürde dinsel yönelimlerin de değişime direnç ya da arzu etme tutumlarını belirleyici etkilerinden söz edilmektedir. Bu çalışmada ise değişime direnç göstermenin psikolojisi bağlamında belirsizlik duygusu ve dinsel yönelimlerin etkileri birlikte ele alınacaktır.

anahtar kelimeler

Değişime direnç, belirsizlik duygusu, dinsel yönelimler, kompleks düşünce.

abstract

Effects of Uncertainty Feeling and Religious Orientation in the Context of Psychology of the Resistance to Change

Especially today, the inevitability of change phenomenon is observed. in many areas of daily life and information and technology. It is featured that how the individual perceive this situation and psychological aspect of the desire or resistance to change. A lot of study has revealed that the most important source of resistance to change shows psychological feature and the reasons of psychological resistance are listed as follows: Uncertainty and lack of information, the alienation, the source of change, habits, distrust, indifference, prejudice, perception of personal hostility, false the belief that change, the different assessments and targets imposed change from discontent, heard against the new rules and control the increase brought about by changes in anger. Also in the literature it is mentioned about the decisive effects of religious orientation on attitudes of desire or resistance to change. In this study, a sense of uncertainty and the effects of religious orientations will be examined together in the context of the psychology of the resistance to change.

keywords

Resistance to change, feeling of uncertainty, religious orientations, complex thinking.

Giriş

Klasik ifadesiyle “Değişmeyen tek şey değişimdir”. Ama insanlar olarak değişime karşı çoğu zaman direnç gösteririz. Değişimin doğasında her zaman için bir stres, kaygı ve belirsizlik vardır. İnsanlar alışkanlıklarının çocuklarıdır ve alışkanlıklarından bildikleri yoldan kolay kolay vazgeçmek istemezler. Değişimin getireceği korku ve belirsizlik insanın çoğu zaman değişime direnç göstermesine neden olur. Değişmek çaba ister, düşüncede ve davranışta hareket gerektirir. Birey ise değişime karşı rahatlık ortamını bırakmak istemez. Sıkıntı verse de birey sorunlarıyla yaşamaya alışmıştır. Değişimin getireceği kaygı ve stresi yaşamaktansa problemiyle yaşamaya devam etmek daha kolay gelir. Kontrolünü kaybetme korkusu, hele de kendi hayatı üzerindeki kontrolü kaybetme korkusu değişimi kabullenmeye engeldir. Değişimle baş edebilmek için öncelikle psikolojik esneklik gerekir. Psikolojik esnekliğin eksikliği, değişime karşı direncin en önemli nedenlerindedir. Çünkü bu durum değişikliklere başa çıkmayı zorlaştırır.¹

Kişinin genelde bulunduğu konumu ve ortamı zamanla “alıştığı için” güvenli bulması ve değişime karşı direnç göstermesi doğaldır. İnsanın değişimi göze alması ise ancak bazı durumlarda mümkün olabilir. Değişimin getireceği

yeni koşulların kendisine yararlı olacağından kesinlikle emin olduğunda ya da içinde bulunduğu koşulların kendisi için zararlı olduğunu düşündüğünde değişim istenilebilir. Başardığı zaman her şeyin daha iyi olacağını garantisiz yoksak ve karşılaşacağı olasılıkları tahmin bile edemiyorsa bu durum burada belirsizlik korkusudur. Yeni durumla karşı karşıya kaldığında kişi ne yapacağını bilmediğini düşünür, ne yapacağını kestiremez aynı zamanda neyle karşılaşacağını bilmezliği içinde bir belirsizlik duygusu yaşar. Burada kişinin karşı karşıya kalacağı yeni durumu tahmin edememe ve kontrol duygusunu kaybedeceği endişesi hakimdir. Bu duygu benzeri şüphesiz birçok psiko-sosyal etken söz konusu iken, içinde yaşadığımız sosyo-kültürel-dini çevrenin de baskın nitelikleri yönlendirici olabilir. Hatta kontrol ve anlamın kaybolma durumlarıyla başa çıkma sürecinde önemli bir destek olarak dini inanç ve değerlere başvurulur (bkz. Ayten, 2012: 10-11). Zira kültür, yaşam alanımızı çevrelerken aynı anda neler hissedip nasıl düşünceğimizin içsel yapısı olarak benlik algımızı da etkiler. Kültürel kalıplar ve toplumsal alışkanlıklar sosyalleşme ve eğitim aracılığıyla yeni nesillere aktarılırken, değişimin ya da değişmezlerin çerçeve sınırlarını da kısmen çizmekte ve öğretmektedir (bkz. Conway ve diğ., 2001). Bu tür etkileri, dini algı ve uygulamalarımızı gösteren dinsel eğilimlerimiz ve dindarlık biçimlerimizle farklı düzeylerde hissedebilir ve bu şekilde davranma eğilimi gösterebiliriz. Sonuçta farklı biçimlerle edindiğimiz ve bir ölçüde benlik yapımızın bir parçası haline gelen dindarlık algılarımızın belirsizlik ve değişimle ilgili bakış açılarımıza da yansımaları beklenir bir durumdur.

İnsanların başka bir şekilde, içinde yaşadıkları kültürel yapıdaki değişim ve gelişim anlayışının, onların bireysel ve toplumsal değişime karşı verdikleri tepkiyle yakından ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Bireysel düzeyde hemen hemen çoğu kişinin kendisi ve çevresiyle ilgili olarak değiştirmeyi istediği birçok şeyin olduğuna şahit oluruz. Ancak her nedense bunun, düşünce aşamasında kalışıyla çoğu kez karşılaşmışızdır. İnsanın değişim ve gelişime karşı tutumunun psiko-sosyal temellerini anlama ve açıklama imkânına sahip olmadan böyle bir duruma çözüm sunmamız mümkün olmayabilir. Bu boyutuyla değişime karşı oluşun psikolojik doğası kişiyi direnç göstermesini sağlayacak gerekçeleri zihnin yapıları tarafından üretilir ve otomatik bir tepki halinde ortaya çıkar. Kendimiz bu direncin nedenlerini anlamaya çalışırsak eğer, tutumların edinme biçimleri ve kaynaklarının nasıl kalıplaşarak değişime karşı oluşumuna devam ettiklerini de görürüz. Elbette bu tutumlar, toplumsal algı biçimlerimiz içinde yetiştiğimiz ailelerimizin bizlere öğrettikleri sosyo-kültürel-dini inanç ve değerlerle yakından ilişkilidir ve davranışlarımız da bundan etkilenmektedir.

İnsana ait bir konuyla ilgili ortaya çıkan “Neden” diye başladığımız tüm sorulara cevap arayışımızın adımlarından birisi, öncelikle kavramın toplumsal ve kültürel bir olgu olarak izlerini takip etmektir. Bundan sonraki adım ise, konu-

nun psikolojik analiz düzeyindeki kavramsal ve kuramsal temellerine ulaşmak olacaktır. Bu noktada, özellikle gelişim ve sosyal psikologlarının bireyin değişim ve gelişime karşı direnç göstermesine etkide bulunan faktörlerle ilgili açıklayıcı yaklaşımları bizim için çok önemlidir. Nitekim psikologlar insanın doğuştan çevresine güçlü uyum gösterme eğiliminden söz ederek bunun beceri düzeyine de öğrenme kapasitemiz sayesinde ulaşabileceğimizi belirtirler. Kalıtımla gelen bu güçlü yönü insanı avantajlı kılarken beraberinde yakın çevresindeki aile üyeleriyle ilk temasın ve bağlılığın güvenli ya da güvensiz bir nitelik göstermesinin belirleyici bir etkisi söz konusudur. Bağlanma güvenli şekilde sağlandığında benliğin normal sağlıklı gelişimi çevreye ait diğer nesnelere de kurulacak ilişkiyi etkileyebilir denilebilir. Aynı zamanda yakın mesafe bağlılığı oluşumu asıl olarak etrafımızda meydana gelebilecek değişimlere karşı hissedeceğimiz kaygıyı azaltma işlevi görebilir. Daha sonraki yaşlarla birlikte gelişen toplumsal konumumuz, sosyal değişim olgusuyla karşılaşma durumunda yapacaklarımızı, uyum gösterme ya da direnme davranışı görünürlüğüne ulaştırabilir. Aynı zamanda ebeveynimizle kurulan bağlanmanın etkisiyle kendilik algımızın ve sosyal algımızın bir süreklilik ve belirlilik kazanması bir sonuç olarak ortaya çıkar. Bu etki belirsizliklerle karşı karşıya kaldığımızda verdiğimiz ilk tepkinin temel bir kaynağıdır (bkz. Burger, 2006: 221-228).

Bu çalışmada bireyin değişim ve gelişime karşı direnç göstermesinin altında yatan bir takım psiko-sosyal etkenler olarak değişime direnme kavramı, tutumların esnek ya da katı olmasının etkisi, değişime karşı kategorileştirme ve algılarımız, dindarlık algıları ve değişime karşı direnç tutumu ve kompleks düşüncede etkili faktörler olarak dinsel yönelimler, kişilik ve sosyo-kültürel faktörler gibi konular ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Değişime Direnme Kavramı

Psikoloji bilimi içinde bir takım kuramsal yaklaşımlar kişinin bir şeye karşı direnç göstermesinin alt etmenlerini açıklamaktadırlar. Analitik yaklaşımlar direncin özündeki eğilimin kişinin varlığını oluşturan parçaların bir arada kalması yani kişiyi parçalanma ve dağılma riskinden korumak olduğunu kabul ederler (Terbaş, 2005). Gestalt yaklaşımının dirence bakış açısının temelinde de direncin bir savunma olduğu görüşü vardır, yani direncin kişiyi bir şeylerden koruduğu, yüzleşmek istemediği şeylere karşı geliştirdiği bir savunma olduğu kabul edilir. Gestalt terapistleri direnç kavramını ele alırken “paradoks değişim” kuramına da değinirler. Paradoks değişim kuramına göre değişim, kişinin olmadığı bir kişi gibi olmaya çalışmasıyla değil, ancak olduğu gibi olmaya çalışmasıyla sağlanabilir. Bu kurama göre kişi, değişmesi için ne kadar zorlanırsa, değişmeye karşı ortaya çıkacak direnç de o kadar fazla olacaktır (Daş, 2006). Hümanistik yaklaşımlarla ortak zemini paylaştığını söyleyebileceğimiz varoluşçu psikoterapide

direnç, bireyin var olmanın getirileriyle yüzleşmekten kaçınmasını sağlayan her türlü savunma olarak kabul edilir. Varoluşçu yaklaşım; en temel, nihai kaygılar olan ölüm, yalnızlık, özgürlük ve anlamsızlık gerçekleriyle, bu gerçekleri kabul etmenin getirdiği anksiyeteye yüzleşmek istemeyen insanın tüm yaşamını bir savunma, direnç üstüne kurmuş olabileceğini iddia eder. Ve çoğu kez insanlar yaşamlarını bir savunma (bu en temel kaygılara gösterilen direnç) olarak yaşadıklarını fark etmezler çünkü bu kaygılar başka kaygı kaynaklarına bürünerek ortaya çıkar, insanlar en temelde korktukları şeylerin ölüm, özgürlük ya da yalnızlık, anlamsızlık olduğunu bilmeden endişe ederler.²

Bir toplumsal yapı içinde gerçekleştirilmeye çalışılan değişime engel olma, güvensizlik, şüphe, gecikme ya da değişimi önleme gibi insan davranışlarına, değişime direnç şeklinde anlam verilmektedir. Değişime direnci ortadan kaldırmak ise değişim sürecinin en zor aşaması ve belki de en önemlisidir (Şahin, 2011, 311). Direnç hem bireysel hem de grupsal düzeyde ortaya çıkabilir. İnsanlar açısından belirsizlik ve dolayısıyla bir güvensizlik ortamı yaratan değişim aynı zamanda sosyal ve ekonomik kayıp anlamına gelebilir. Çünkü alışılmış beceri ve davranışların terk edilerek yenileri için zaman ve emek sarf edilmesi gerekecektir. Aynı zamanda yeni şeyler öğrenmek, zihinsel ve fiziksel olarak ek bir çaba gerektirdiğinden, insanlar arasında rahatsızlık yaratabilir (Budak ve Budak, 2006: 547). Bu durum direncin oluşmasına zemin hazırlar. Değişime direnmenin nedenleri arasında, insanların alışkanlıklarını kolay kolay terk etmek istememeleri yatmaktadır. Her hangi bir nedenle yerleşmiş düzenlerinin ve mevcut koşullarının değişmesi onlarda güven bunalımına yol açabilir. Diğer yandan değişim yeni kurallar getireceği için bu kurallara uyum sağlamak zorunda olan kişilerde stres ve direnme davranışları görülebilir. Genel olarak değişime direnmenin üç temel kaynağı vardır: Değişimin sebepleri ve etkileriyle ilgili belirsizlik, mevcut yararları terk etmede isteksizlik, teklif edilen değişimdeki zayıflığın farkında olmama (Stoner ve Wankel, 1986: 358; akt. Tunçer, 2013). Bu değişimle ilgili ortaya çıkabilecek belirsizliğin sahip olunan faydalardan vazgeçmemeye eşlik ettiğini söyleyebiliriz. Değişime karşı direnme böylece hem gerçek, akılcı bir temele dayanırken hem de belirsizlik duygusunun hissedildiği kadarıyla psikolojik bir yönünün de olduğu görülmektedir.

Alışkanlıkları değiştirmede karşılaşılan zorlukların başında güven duygusunun sarsılmaması amacı güdüldüğü belirtilmektedir. Kişi içinde yaşadığı şartları bir uyum süreciyle kabullenirken aslında güven duygusunun peşinde gitmektedir. Yeni ve belirsiz ya da farklı durum ve şartlara uyuma dayalı alışılma çabasının bir stres ve rahatsızlık duygularını çağrıştırdığının farkındadır. Çünkü kişi için güvenilir olan çevre ve şartlar bir tahmin edilebilirlik ve kontrol edilebilirlik özelliği taşır. Böyle bir çevrede birey hem başkalarının davranışlarını tahmin etmeyi hem de kendi davranışlarını uyarlamayı öğrenmiştir. Bu bakış açısı ge-

nel bir insani özelliğe işaret etmektedir ancak değişim ve gelişimi görece hedef haline getirenler için farklı tepki biçimleri de öne çıkabilir. Yani bu tarz bir hedef güdüsünü, bazı kişilikler, algılama biçimleri ve sosyal çevrenin desteği ile daha anlaşılır kılabiliriz. Değişime karşı direnmede psikolojik etkiler kadar bireyin mevcut duruma ve karşılaştığı yeni duruma karşı bir fayda-zarar hesabı yaptığına şahit olunmaktadır. Bir bakıma rasyonel bir tercihten söz edilebilir. Değişimle başına gelebilecek riskleri, mevcut imkanları ve gelecekteki sonuçlarını ve hatta bunun maliyetini analiz etme söz konusu olabilir. Bunun yanında sosyal çevreden gelen birey üzerinde talep edilen etkiye karşı uyum davranışlarını inceleyen, bireyin bu yeni durumu zihinsel olarak işleme olasılığı bulamadığında daha kolay ikna ve etki altında kaldığı da bilinmektedir. Dolayısıyla birey her zaman karşı karşıya kaldığı durumların sebep ve sonuçlarını değerlendirmek için hem vakit bulamayabilir hem de bilgi eksikliği yaşayabilir. Bu durumda benimsese de daha kolay bir biçimde çevrenin sosyal etkisi altında zaman zaman risk alabilir diğer zamanlarda ise tam tersi bir tutum içinde olabilir. Sonuçta sosyal etki ve bireyin uyum süreci ilişkisinin, değişime karşı direnci ya da uyumu belirleyen ana etmen olduğu söylenebilir.

Değişimin en önemli direnç kaynağının psikolojik özellik gösterdiği daha önce de belirtilmişti. Psikolojik direncin nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: belirsizlik ve bilgi eksikliği, yabancılaşma, değişimin kaynağı, alışkanlıklar, güvensizlik, ilgisizlik, peşin hüküm, algılama biçimi, kişisel düşmanlık, değişimin yanlış olduğu inancı, farklı değerlendirmeler ve hedefler, empoze edilen değişimden memnuniyetsizlik, değişimin getirdiği yeni kurallar ve kontrol artışına karşı duyulan kızgınlık şeklinde sıralanabilir (Durna, 2002: 158-159). Alışkanlıkların önemini, insanların çoğu davranışlarını önceden edindikleri alışkanlıklara dayandığından ötürü alışılmış işleri yapmanın kişilere psikolojik bir rahatlık ve güven duygusu verme işleviyle daha iyi anlıyoruz. Bu alışkanlıkların değiştirilmesi insanların tüm dengelerini altüst edebileceğinden dolayı değişime direnç gösterebilirler (Aslan, 2001: 183; akt. Tunçer, 2013).

Bu bağlamda insan zihninin belirsizlikten kaçınma ve kesinlik arayışının altında yatan etkenleri düşündüğümüzde, geçmiş yaşantılar, şimdiki sahip olduğumuz ve alışkanlıklarımız ve gelecek beklentilerimizle ilgili algısal düzenlemelerin bu temel güdü çerçevesinde daha anlaşılır olduğunu söyleyebiliriz. Görüldüğü gibi ilgilerimizi, duygu ve düşüncelerimizi hatta tutum ve davranışlarımızın yönetimi bu tür zihinsel dengeleme faaliyetleri içinde değerlendirilebilir. Belirsizlik duygusu değişime karşı en başta gelen güdülerden birisi olduğu halde bilgi eksikliğinin değişime karşı bazen bizi daha savunmasız bıraktığı da gözlenmektedir. İnsanlar sosyal çevrelerinden gelen etkiye karşı kendi fikirlerini savunmaya çalışsalar da dışlanmama adına belirli düzeylerde uyum davranışı göstermektedirler. Özellikle belirli bir konuda bilgi eksikliği onları uyum davra-

nışı göstermeye ya da yeni durumu kabullenmeye eğilimli hale getirmektedir. Buna karşılaşılan durumla ilgili bilgiyi işleme açısından zaman bulamama da eklenirse uyumun derecesi yükselmektedir. Değişimin kaynağı açısından bakıldığında ise sosyal psikolojinin iletişim ve propaganda konusunda etkili faktörlerden birisi olarak düşünce olarak değişimi ve iknayı talep eden kişinin özellikleri öne çıkmaktadır. Güvenilir, bilgi sahibi ve inanılır olmak gibi özelliklere sahip bir iletişim kaynağı şüphesiz değişim konusunda iknanın hedef kişisi üzerinde daha etkili olmasını sağlamaktadır. Bireyin kontrol duygusunun yüksek oluşu ve bireysel davranma arzusu da aynı şekilde etkili birer faktördür. Değişimi arzulan içsel ya da dışsal şartların kabulü veya reddi bu iki etmenle yakından ilişkilidir. Kişi hem çevresi hem de kendisi ile düzenlemeleri başkalarının eline bırakmak istemeyebilir ve bu güdü çevrenin talep ettiklerine karşı direnci artırıcı bir etken olarak karşımıza çıkabilir (bkz. Kağıtçıbaşı, 1999).

2. Tutumların Esnek ya da Katı Olmasının Etkisi

Tutumların esnek ya da katı oluşu, bireyin kişilik özelliklerini oluşturan değerlerle, inançlarla, bilgi birikimiyle, deneyimleriyle, eğitim durumuyla içinde yer aldığı sosyo-kültürel yapıyla yakından ilişkilidir. Burada saydığımız ve bireyin toplumsallaşma sürecine aracılık ederek onun kişiliğinin oluşmasında etkili olan unsurlarla tutumları ilişkilendirdiğimizde karşımıza ilginç durumlar çıkmaktadır. Buna göre tutumların katılığı ve esnekliği açısından ele alındığında tutumlarla inançlar ve değerler arasında genellikle doğru orantılı bir ilişki olduğu gözlenmektedir. İnançlar ne denli katı ise o inançlara bağlı olarak ortaya çıkan tutumlar da o ölçüde katı olabilir. Bir dini inanca sıkı sıkıya bağlı olan bir kişiyi, inancına ters bir davranışa, dolayısıyla da bir tutuma yönlendirmek genellikle olanaksızdır. Diğer yandan inançların daha esnek olduğu durumlarda ise tutumlar da daha esnektir. Aynı şekilde kişi, içinde bulunduğu toplumsal ve kültürel çevrenin etkisiyle birtakım değerlerle donanır. İçinde yer aldığı toplumda geçerlilik gösteren birtakım kurallar, değerler, örfler, adetler, gelenekler, görenekler vb. bireye, bebeklik döneminden itibaren aşılınmaya başlar ve onların tümü birden bireyin kişilik özelliklerini oluşturur. Dolayısıyla da kişi birtakım durum ve olaylar karşısında belli davranış ve tutum biçimleri ortaya koyarken sahip olduğu kişilik özelliklerinden hareketle bunu yapar. Ki bu da bireyin, ortaya koyduğu tutumları sürdürmede ısrarcı olmasında önemli bir etkidir. Ancak burada tutumların esnekliği ve katılığı, bireyin içinde yer aldığı toplumun ve kültürün açıklık ve kapalılık derecesiyle de yakından ilişkilidir. Eğer birey daha açık bir toplumsal ve kültürel ortamda yer almaktaysa, ona bağlı olarak daha esnek ve dışa dönük birtakım kişilik özellikleriyle donanır. Bu da onu, değişikliklere ve esnekliğe daha eğilimli hale getirir. Diğer yandan kişi eğer kapalı ve katı kurallarla, değerlerle, inançlarla kuşatılmış bir toplumsal ve kültürel ortamda

yetişmişse, bu kapalılık ve katılık onun kişilik özelliklerine de yansır. Bu da bireyi değişimlere kapalı ve dirençli hale getirir (İnceoğlu, 2010).

Sosyo-kültürel ortamın bireyi şekillendirici etkisi yanında bireyin algı ve değerlendirme süreçlerindeki kişisel tercihlerini de görmezlikten gelemeyiz. Birey-toplum etkileşimi içerisinde esneklik ve katılık eğilimlerini ele alırken bireysel gereksinim, ilgi ve duyguların işlenerek sürece dahil edildiğini biliyoruz. Özellikle birey olma gereksinimi yüksek ve kişisel kontrol arzusu daha yoğun görülenlerde toplumsal dış faktörleri değerlendirme söz konusu olabilir ancak bu göreceli olarak daha düşük düzeyde bir seyir izleyecektir. Kendi istek, tercih ve değerlendirmelerini belirli amaçları doğrultusunda gerçekleştirmek isteyenler için toplumsal etkiye karşı uyum düzeyinin farklılık göstereceği tahmin edilebilir bir durumdur. Dolayısıyla toplumsal yapı ve aktörlerin genel sosyolojik ekosistemi belirleyebilme gücünün farkında olarak bireyin kendi başarmak istediklerini de öne çıkarabileceğini görebiliriz. Burada vurgulanması gereken birey, toplumun norm ve kurallarına karşı pasif bir alıcı konumunda değil aksine onlar üzerinde bir derecede etkide bulunabilecek bir gücünden de bahsedebiliriz. Esas olarak toplumun oluşturmak istediği bir sosyal düzenlilik amacıyla paralel bir biçimde üyelerinden beklediği benzer davranışlar ve uyum düzeyleri, kişinin dışında olup biten bir süreç değil onun da kişisel ve durumsal özelliklerin katkılarıyla meydana gelmektedir. Sonuçta toplumun şekillendirici talebi ve bireyin buna karşı geliştirdiği sosyal algı örüntüsünün her ikisinin birlikte, düşünce ve davranışların katılığı ya da esnekliği ve değişime karşı direnci oluşturmaktadırlar.

Öte yandan bireyin sahip olduğu bilgi birikimiyle tutumların katılığı ve esnekliği arasında da sıkı bir ilişki vardır. Buna göre eğitim düzeyi daha yüksek, buna bağlı olarak bilgi birikimi de daha zengin olan kişilerin, tutum ve davranışlarında, diğer kişilere göre daha esnek ve ılımlı oldukları gözlenmektedir. Çünkü bilgi birikiminin zenginliği ve iyi eğitilmiş olması, bireye olayları ve durumları değerlendirmede daha geniş bir alan sağlamaktadır. Bu da onun, daha hoşgörülü ve esnek bir tavır içinde tutum ve davranışlarını oluşturması ve yansıtması sonucunu getirmektedir. Ancak yüksek eğitim düzeyi ve zengin bilgi birikimi zaman zaman da bireyin, sahip olduğu tutum ve davranışlarda ısrarlı olmasına yol açmaktadır. Buna göre eğer kişi, sahip olduğu bilgi birikiminden hareketle geliştirdiği davranış ve tutumlardan eminse, onları sürdürmekte ısrar eder, değişime ise direnç gösterir (İnceoğlu, 2010).

Belirsizlik korkusu ve değişime karşı direnç göstermede yeterince bilgi sahibi olmama durumu etkili olduğundan dolayı eğitim ve bilgisel donanımlar kişiye öz güven sağlayacaktır. Bu duyguyla hareket ederken karşılaştığı yeni durumların ortaya çıkaracağı korku ve kaygılarla başa çıkma konusunda bir yeterlilik gösterebilir. Benliğin sahip olduğu bu tarz etkin bir düşünce ve duygular

kişinin değişimi tercih etme veya direnme aşamasında bir rahatlık ve güvenli bir karar vermesinde etkili olabilir. Aynı şekilde kişinin bilgiyle olan münasebeti yani benimseme durumunun etkisiyle birlikte bilginin içeriği ve edinme biçimi de bizim esnek ya da katılığımızı belirleyen etkenlerdendir. Nitekim kendi iç grubumuza ait bilgilenmeyi sağlayan olanaklara ulaşma sıklığımız bir kimlik ve aidiyet duygusuyla pekişen bir kalıp ve katılığı da doğurabilir. Burada bilginin öteki ile bir anlamda anlayışı geliştiren bir işlev görmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır ki bu farklı görüş ve gruplarla ilişkilerdeki süreci tayin eden temel bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir.

3. Değişime Karşı Kategorileştirme ve Algılarımız

Toplumsal durumlara anlam vermekte kullandığımız, dolayısıyla, toplumsal olaylara anlam verirken başvurduğumuz kategorileştirme süreci, çevreye uyum sağlamamızda büyük kolaylıklar sağlar. Bu kategoriler, duyularımıza varlıklarını fark ettirmeye çalışan sayısız algı nesnesi arasında, hangilerini seçeceğimize karar vermemizi kolaylaştırır. Kategorikleştirme, bizi birçok zahmetten kurtarır. Bu sayede çevremizi çok daha basit bir biçimde algılayabiliriz. Bir başka deyişle, kategoriler algılarımızın gruplandırılmasını sağlar. Toplumsal ilişkilerimiz açısından da, etkileşim içinde olduğumuz bir bireyin hangi kategoride olduğunu bilirsek, ona nasıl davranılması gerektiğini de biliriz. Bu da karşılaştığımız herkesi, ayrı ayrı inceleyip onlarla ilişkili birçok bilgi toplamamıza gerek bırakmadığı için, bize büyük kolaylık sağlar. Aynı zamanda onları tanımamızda yardımcı olan bu işlev kendi davranışlarımızı da nasıl düzenleyeceğimizi gösterir. Ancak, bu kolaylığın toplumsal yaşantının, çok basit bir düzeyde algılanması gibi bir sakıncası da vardır. Zihinsel örgütlenmelerdeki farklılaşmanın ve soyutlamanın, zihinsel yapı üzerindeki etkileri bilinmektedir. Böylesine az farklılaşmış birimlerden oluşan ve soyutlanmış kategorilerin meydana getirdiği bir zihinsel yapı, öğrenme ve sorun çözüme için gerekli zihinsel sentezleri yapamayacak biçimde kilitlenebilir. Kategorilerde iç farklılaşma azaldığı, kategorinin öteki zihinsel örgütlenmelerle aşırı ölçüde soyutlandığı durumlardan birine örnek olarak “stereotipler” verilebilir. Stereotip en kaba tanımıyla, bir insan ya da topluluk hakkında son derece basitleştirilmiş inançlardır. Bu inançların da temelinde çoğu zaman birtakım önyargılar ya da kalıp yargılar bulunur. Söz konusu önyargılar da genellikle dinsel ve ırksal birtakım etkenlerin etkisiyle oluşur ve farklı dinlere ve ırklara özgü insanların birbirlerine ilişkin algılamalarında da çoğu zaman önemli bir etkiye sahip oldukları görülür (İnceoğlu, 2010; ayrıca bkz. Yapıcı, 2004; Gürses, 2005). Dolayısıyla bu kategorik düşünme eğilimimiz ve kalıpyargısal düşünce biçimlerimiz önemli işlevlere sahipken değişime karşı direnci de bir bakıma güçlendirici bir özellik göstermektedir. Nitekim bu kalıpyargıların hem edinilme süreci hem de kullanımının daha az çabayla gerçekleşiyor olma-

si onlara karşı sahiplenmeyi kolaylaştırmakta ve değişimleri konusunda da bir korumacılık oluşmaktadır.

İnsan zihninin konfora ve rahatlığa odaklı bir doğası onun ‘bilişsel cimriler’ şeklinde tanımlanmasına yol açmaktadır. Uyum becerileri gelişmiş bir varlık olarak insan hayatta çevresindekileri hem zihnen bir kontrol altında tutmayı hem de teknolojiyle dışsal bir belirleyiciliği hedeflemektedir. Eşyalarımızı düzenleme isteğimize benzer bir güdü ile çevremizde olup bitenleri belirli bir hale getirirken dini-kültürel-toplumsal bir takım hazır yapıları kullanma eğilimi gösteriyoruz. Daha dünyaya bizler gelmeden önceki nesillerin gelenekselleştirme sürecini tamamladıkları bilişsel olarak dünyayı tanımamızı kolaylaştıracak bir takım kalıpları belki istemeden, sorgulama imkanı bulamadan ve irademizi ortaya koyma özgürlüğüne sahip olmadan kullanmaya başlıyoruz. Özellikle kişiler arası ve gruplar arası tanımlamalarda ve tanıma faaliyetlerinde elimizin ulaşabileceği yakınlıkta ‘kısa yollar’ bize kestirmeden, uğraşmadan ve doğrudan olmasa da dolaylı olarak verili bir biçimde kazandırılır. Bağlanma ilişkisinin hissettirdiği temel güdüler olarak korunma ve güven duygusu bağlanma figürleriyle birçok boyutta özdeşimi mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak da eğitim ve sosyalleşme biçimimiz daha eleştirel ve sorgulamaya yol açabilecek bir niteliğe sahipse elimizdekileri tekrar gözden geçirme farkındalığına bizi ulaştırabilir ve kalıpyargı ve önyargılarımızın çözümünü mümkün hale getirebilir. Aynı zamanda bu tarz yollarla değişime karşı direnç konusunda edindiğimiz bu çözümleme sürecimiz daha etkili bir hale gelebilir.

4. Dindarlık Algıları ve Değişime Karşı Direnç Tutumu

“Her değişim ve gelişim acı verir” sözüyle psikologlar, bireyin zihinsel olarak belirsizlikten kaçınma ve kesinlik arayışının ne kadar temel bir eğilim olduğunu belirtmektedirler (Köse & Ayten, 2010: 23). Çünkü zihnimizdeki sabit kalıp yargı, önyargı ve düşüncelerin yaşamı kolaylaştırıcı bir işlevi de vardır. Bir karar vereceğimizde hemen bu zihinsel şemalar sayesinde bir takım hazır sonuçlara ulaşır, hayatın karmaşık ve belirsizlikten doğabilecek kaygılarından kendimizi korumuş oluruz. Bu bağlamda dinsel kalıp yargıların da benzer işlevlere sahip olduğu söylenebilir. Zira dini kültürel çevreden hazır olarak aldığımız dinsel kalıp yargılar ve önyargılar, dini hayatımızı ve diğerleriyle ilişkilerimiz düzenlemede bize, pratik ve ekonomik alternatifler, ve çözüm yolları sunabilirler. Bu tarz zihinsel şemaların izinden çıkmayarak ve karşımızdaki kompleks hayatın zorlukları basitleştirilerek, değişim veya gelişime ihtiyaç duymadan hazır ve kalıp halindeki düşüncelerle yaşamımızı sürdürebiliriz. Elbette böyle bir tutum, önemli işlevsel etkilerine rağmen bireysel ve toplumsal anlamda gelişmeye açık olan ve ilerlemeci bakış sahibi olanlar için daha az kabul edilebilir bir özellik taşıyabilir.

Gelişime açık olma, temel olarak bireyin sahip olduğu dindarlığın tarzıyla da yakın ilişki göstermektedir. Özellikle ileri bir düzeydeki iman gelişiminin temel nitelikleri arasında “komplekslik” gibi bir nitelik sıralanmaktadır. Nitekim, “dinsellik/dindarlık ve kompleks düşünme” arasındaki ilişki üzerine yapılmış bir çok araştırma, kapalı bir düşünce sistemine sahip dindarlık anlayışları ya da tarzlarının, kompleks düşünmeyle negatif bir korelasyona sahip olduğu belirlenmiştir. Karşımıza çıkan karmaşık problemleri basit bir tarza indirgeyerek, çözümle ilgili olarak rasyonel bir bakışla çözümleme yoluna girilmediğinde, var olanla yetinmeyi tercih etmiş ve gelişimi ıskalamış olabiliriz. Bu konuda inançtaki gelişim düşüncesine karşıt özellikler taşıyan dogmatizm, otoriteryanizm ve fundamentalizm gibi algılayışlar bizi bu tarz bir bilişsel bakış açısına ulaştırmaktadır. Çünkü temelde bu düşünce biçimlerinin ortak yönü, hepsinin bilişsel bir doğaya sahip olmalarıdır. Dogmatiklik, kapalı zihinliliği gösterirken, otoriteryanizm ve fundamentalizm de birbirleriyle ilişki olarak geçmişe ve geleneğe karşı sorgulamadan zihinsel bir teslim olma tutumuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu tarz düşünce yapılarının gelişime daha çok kapalı olduğu söylenebilir (bkz. Muluk & Sumaktoyo, 2010).

Kişilik olarak açık fikirlilik (open-minded) özelliğine sahip kişilerin ise genellikle dinsel yaşam tarzlarında da farklı fikirlere ve inanışlara karşı daha açık ve hoşgörülü oldukları rapor edilmektedir. Dolayısıyla bilişsel gelişim bakış açısına göre bir yanda daha az sorgulama özelliğine, kapalı fikirliliğe (closed-minded) ve kompleks düşünmeden kaçınma eğilimi gösteren kişiler; diğer tarafta ise, daha fazla sorgulayıcılık, açık fikirlilik ve kompleks düşünme özelliklerine sahip kişiler, bu her iki grup insanın değişime ve gelişime verecekleri tepki çok farklı olacaktır. İnanç gelişimi açısından ise, ikinci gruba dâhil olan kişiler, daha yüksek bir gelişim düzeyine sahipken, diğer grup ise dogmatizm, otoriteryanizm ve fundamentalizm tarzındaki düşünce biçimlerine yakın olmaları ve inanç gelişiminde daha düşük düzeylerde yer edinecekleri tahmin edilebilir bir durumdur (Batson ve diğ., 1995).

5. Kompleks Düşünce ve Dinsel Yönelimler İlişkisi

Dindarlık ve kompleks düşünme üzerinde konuşurken hangi tür dindarlıktan söz ettiğimizi ve kompleks düşünme deyince ne anlıyoruz bunları belirlemek gerekmektedir. Kompleks düşünmeyle, insanların düşünsel kapasitelerinin derinleştiği, bir konu üzerinde dururken birden çok faktörün etkisinin görülebildiği, zihinsel olarak önemli bir gelişmişliği ifade etmeye çalışmaktayız. Yoksa kaos ve karmaşa hale getirilen bir bakış açısından bahsetmiyoruz. Zihnin eleştiriye, sorgulamayı, bilimsel şüpheyi ve yeniliğe açık olmayı, açık fikirliliği destekleyen bir gelişmişlik düzeyi kast edilmektedir. Farklı bakış açılarından faydalanabilen, kültürel ve toplumsal kalıpların dışına çıkabilen bir zihinsel aktivite

hali olarak nitelendirilebilir. Düşüncede analiz yeteneğinin gelişmiş, geleneksel otorite ekseninde değil kendinin bireysel düşünüş faaliyetleriyle bir sonuca vardığı ve konu üzerinde çeşitli ihtimaller üzerinde durabilen kişilerin görece daha kompleks düşünme becerilerinin olduğu söylenebilir. Diğer yandan ilişkisini aradığımız dinarlık türü de burada önemli bir etken olarak ele alınabilir. Dindarlığın bir dünya görüşü ve düşünüş biçimi olarak kavramsallaştırdığı kabul edildiğinde kişinin bilişsel olarak nelerle ilgili ve neleri ne kadar işlediği dinsel bilginin mahiyetiyle de belirlenebilir. Sorgulama ve açık fikirliliğe dini anlamda yer verilmeyen öğrenme ve eğitim ortamlarında geleneksel dini otoritelerin, mensuplarının bilişsel değerlendirmeleri üzerindeki baskıcı tutumları dikkate alınmalıdır. Yapılan çalışmaların gösterdiği gibi dindarlık ve kompleks düşünme bağlamında dini ortodoksinin kompleks düşünmeyle negatif korelasyona, arayışsal dindarlığın ise pozitif korelasyona sahip olduğu şeklinde literatür bulguları yer almaktadır. Burada dini ortodoksiyle kast edilen, geleneksel otoritelerin açıkladığı biçimiyle bir dindarlığa sahip olma durumudur. Arayışsal dindarlık ise içinde niteliksel olarak sorgulamanın, açık fikirliliğin ve şüpheye karşı pozitif bir yaklaşımın olduğu bir dinsel yaklaşım kastedilmektedir. Sonuç olarak literatürün de desteklediği üzere dindarlık biçimlerinin taşıdıkları bir takım düşünüş biçimiyle ilgili niteliklerin, düşünmenin gelişmişliğinin bir ölçütü olan kompleks düşünmeyle bağlantısı önemli bir biçimde dikkat çekmiştir. Günlük hayatımızda dini düşünüş biçimlerimizin nasıllığını belirlemeye çalıştığımızda karşımıza çıkan bu durumun önemli sonuçlarından da bahsedebiliriz. Örnek olarak problem çözme davranışımıza özellikle dini alanla ilgili olarak baktığımızda görece daha basit ve bir iki faktörlü tek yönlü yaklaşımlarla günümüzün önemli çatışmalarına kaynak oluşturabilecek bir sorun haline gelebilmektedir. Din dışı alanlara yansıma özelliği gösterebilme potansiyelinden bahsedebileceği gibi bu tür düşünüş sorunsalının dini konularla sorunları çözme biçimlerinin yüzeyselleştiği ve bir anlamda dini kavramların araçsallaştığına şahit olmaktadır. Aslında bu iki kavram arasındaki ilişkinin önemi dini söylem ve açıklamaların sorun çözmekten daha ziyade bir takım çatışmalara zemin hazırlamaya hazır olduğu dikkat çekmektedir (Pancer ve diğ., 1995; Hunsberger ve diğ., 1994; Saroglou, 2002).

Bu konuyla ilgili çalışmalar, çeşitli alanlardaki kompleks düşünmede önemli farklılıklar ortaya koymuşlardır. Kompleks iletişimin karakteristik niteliği, aynı fenomenle ilgili bir takım farklı görüşlerin geçerli olabileceğinin kabul edilmesidir. S. M. Pancer ve arkadaşları (1995) araştırmalarında, dinle ilişkili ya da ilişkisiz alanlarla ilgili düşünme biçimi farklılıklarına olduğu kadar, fundamentalistik dini görüşlere sahip kişilerde kompleks düşünme konusuna da odaklanmışlardır. Her iki çalışmanın sonuçları fundamentalistlerin dini bir problem hakkında daha düşük düzeyde kompleks düşünmeye sahip olduğunu fakat saf

seküler konularda ise onların aynı şekilde düşünmediklerini ortaya koymuştur. Bu göstermektedir ki, kompleks düşünme özel bir alana mahsus olarak kullanılabilir. Böylece, fundamentalist bir inanç sisteminin basit muhakeme eğilimine sahip denekleri kendisine çektiği düşüncesinin geçerliği yoktur. Ayrıca diğer bazı araştırmalar, arayışsal dini yönelimine sahip kişilerin dini konular üzerinde daha kompleks bir biçimde düşünmeye eğilimli olduklarını göstermiştir.

Sonuç

Bu çalışmayla bireyin değişim ve gelişime karşı direnme tutumunun bazı psiko-sosyal kaynaklarını değerlendirmeye çalıştık. Değişime karşı direnç göstermede bireyin alışkanlıklarının sağladığı faydaların etkisi –güven duygusu gibi- önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Mevcut duruma adaptasyonun kişiye psikolojik maliyeti ve elinde bulundurduğu imkanları kaybetme riskine karşı yeni ve farklı durum belirsizlik taşır ki bu duygu endişe vericidir. Değişimin talep ettiği yeni duruma karşı beklenen çaba ve psikolojik yatırımlar herkes için aynı derecede kolaylık sağlamaz. Bu durumda kişi elinde olanla yetinmeyi psikolojik olarak bir rahatlık ve güven olarak yorumlar ve karşısında sunulan alternatiflere ise belirsizlikle özdeş olan kaygıdan kaçınma duygusu olarak tepki gösterir.

Değişime karşı direnç göstermede kişinin tutumlarının ne düzeyde esnek ya da katı oluşu önemli bir sosyal yönü olan bir faktördür. Sosyal çevre ve kültürün bireyin temas kurabildiği pek çok konuda etkili bir rehberlik yaptığı görülmektedir. Olay ve kişilerin davranışlarını yorumlama biçimlerimiz küçüklükten itibaren etkisinin inkar edilemeyecek olan anne ve babalarımızla şekillenmektedir. Elbette ileri yaşlarda bu etkileşimi daha bireysel olarak yorumlama ve kendi düşüncelerimizi oluşturma imkanı elde etsek de sosyal etki ve uyum süreci bir bakıma sürmektedir. Dolayısıyla tutumlarımız bizi bir takım bilgi, duygu ve davranışsal eğilimler sağlarken aynı zamanda kalıp yargı haline getirilme özelliğini de içinde taşımaktadır. Tutumların gelişimini sosyal psikologlar bir anlamda tutumların kalıplaşması, kalıp yargılar, hatta önyargılara kadar ilerleyen bir süreç içinde incelemektedirler. Bu gerçeği dikkate aldığımızda bireyin çevresiyle kurduğu ilişki ve bağlanmaların etkisiyle kalıplaşan ve katı bir hal alabilen tutumlar belirsizlik ve değişime karşı bakış açılarını da doğrudan etkileyebilmektedir. Değişim ve gelişmeye karşı sosyal çevre ve kültürel arka planın etkisiyle de oluşturulan tutumların katı veya esnek oluşu hatta kategorileştirerek algılama biçimlerimiz etkili birer temel faktörlerdir.

Burada bilişsel bir şema olarak dinin işlevlerini olumsuz durumlarla başa çıkamamızda önemli bir enstrüman olarak kullanışlılığı da öne çıkmaktadır. Zihinimizdeki resimler olarak şemaların bazen hayatımızı zorlaştırdığını bilsek de

birçok durumda hazır otomatik tepkiler göstermemizi sağladığı için belirsizliklere karşı etkili bir başa çıkma biçimi olarak kabul edilmektedir.

Gelişime açık olma, temel olarak bireyin sahip olduğu dindarlığın tarzıyla da yakın ilişki göstermektedir. Özellikle ileri bir düzeydeki iman gelişiminin temel nitelikleri arasında “komplekslik” gibi bir nitelik sıralanmaktadır. Dinsel eğilimlerle kompleks düşünme arasında ilişkiler incelenirken kişilik ve sosyo-kültürel faktörler de dikkate alınarak analiz edilmektedir. Sadece iki yapı arasındaki ilişkileri ele almak yeterli bir açıklama sağlamamaktadır. Çünkü tek başına dinsel eğilimler kompleks düşünmeyi belirleyici bir etki oluşturamayacağını düşünürüz. Bu süreçte bireyin sahip olduğu kişisel ve sosyal özellikleri düşünme biçimini yönlendirebilecek yapılar olarak ele alınmaktadır. Bireyin sahip olduğu kişilik özelliklerinden örnek olarak otoriter bir kişiliğe sahip olması söyleneni düşünme ve uygulama olasılığını artırabilirken aynı şekilde içinde bulunduğu kültürel ortam daha çok ilişki bir nitelik gösteriyorsa düşünme edimini bireysel biçimde derinliğine analiz etmesinden ziyade daha basit toplumca onaylananları tercih etmesine götürebilecektir.

Dini bakışa açıları ve yaşantı biçimlerimizin dolaylı olarak kültürün birey üzerindeki etkileri olduğunu da belirtmeliyiz. Dindarlık biçimlerimizin ne kadar içten, samimi ve doğal olma özellikleriyle birlikte dışsal ve sosyal faydayı önemseyen güdülenmeler olduklarını görmekteyiz. Aynı zamanda farklı ideolojik bakış açılarıyla ya da kişilik tarzlarıyla ilişkili olarak daha da katı dini yorumlama ve dindarlık biçimlerinin, örneğin fundamentalist dini yönelim gibi, belirsizlik oluşturma özelliği gösteren durumlara verilen tepkilerin daha sert ve hoşgörüsüz olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla dinle ilgili olarak bireyin değişime karşı direncini belirleyen şeyin, dinin algılanma ve uygulanma biçimlerine göre farklılık göstereceğidir. Sonuç olarak bireyin değişime karşı tepki biçimlerini psikolojik, sosyal ve kültürel etkenlerin etkileme olasılığını birlikte değerlendirmenin isabetli bir yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz.

Notlar

(*) Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü.

1 <http://www.e-psikiyatri.com/degisimden-mi-korkuyor-sunuz-29218>

2 <http://www.terapiportali.com/?page=blogpost&vid=92&url=direncin-terapide-ele-alinisi#sthash.0JqN0lao.dpuf>

Kaynaklar

Arslan, M. (2001). “Örgüt Kültürü”, (Ed. Salih Güney), *Yönetim ve Organizasyon* içinde, ss.177-194, Ankara: Nobel Yayınları.

Batson, C. D., SHOENRADE, P., & VENTIS, W. L. (1993). *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.

- Budak, Gülay & BUDAK, Gönül (2006). "Kriz ve Kriz Yönetimi", (Ed. M. Şerif Şimşek, Said Kingir), *Çağdaş Yönetim Araçlarından Seçmeler* içinde, ss.225-237, Ankara: Nobel Yay.
- Burger, J. M. (2006). *Kişilik, Psikoloji Bilimin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Conway, L. G.; Schaller, M.; Tweed, R. G., & Hallett, D. (2001). The Complexity of Thinking Across Cultures: Interactions Between Culture and Situational Context, *Social Cognition*, 19:3, ss. 228-250.
- Daş, C. (2006). *Bütünleşmek ve Büyüme, Gestalt Terapi Yaklaşımı*. Ankara: Hyb Yayıncılık - See more at: <http://www.terapiportali.com/?page=blogpost&yid=92&url=direncin-terapide-ele-alinisi#sthash.0JqN0lao.OCvyu586.dpuf> (erişim tarihi: 28.08.2015).
- Durna, U. (2002). *Yenilik Yönetimi*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Gürses, İ. (2005). Önyargının Nedenleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14: 1, ss. 143-160.
- Hunsberger, B., Pratt, M., & Pancer, S. M. (1994). Religious fundamentalism and integrative complexity of thought: A relationship for existential content only? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 335-346.
- İnceoğlu, M. (2010). *Tutum Algı İletişim*. 5. Baskı, İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınları, No. 69.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Yay.
- Köse, A. & Ayten, A. (2010). *Türbeler, Popüler Dindarlığın Durakları*. İstanbul: Timaş Yay.
- Muluk, H. & Sumaktoyo, N. G. (2010). Intratextual Fundamentalism and the Desire for Simple Cognitive Structure: The Moderating Effect of the Ability to Achieve Cognitive Structure, *Archive for the Psychology of Religion*, 32: 217-238.
- Pahcen, S.M., JacksonN, L.M., Hunsberger, B., Pratt, M.W. & Lea, J. (1995). Religious orthodoxy and complexity of thought about religious and non-religious issues. *Journal of Personality*, 63, 213-232.
- Saroglou, V. (2002). Beyond dogmatism: The need for closure as related to religion. *Mental Health, Religion, and Culture*, 5, 183-194
- Stoner, J. A. F.& Wankel, C. (1986). *Management*, Third Edition, Prentice Hall International Edition, New Jersey, Printed in the United States of America.
- Şahin, A. (2011). "Değişim Yönetimi ve Yenilikçilik", (Ed. Tuncay T. Turaboğlu), *İşletmecilikte Güncel Konular* içinde, s.305-330, Bursa: Ekin Yayınları.
- Terbaş, Ö. (2005). Joseph K.'nin Direnci. *İmago Dergisi*. - See more at: <http://www.terapiportali.com/?page=blogpost&yid=92&url=direncin-terapide-ele-alinisi#sthash.0JqN0lao.OCvyu586.dpuf> (erişim tarihi: 28.08.2015).
- Tunçer, P. (2013). Değişim Yönetimi Sürecinde Değişime Direnme. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), 373-406.
- Yapıcı, A. (2004). *Din Kimlik ve Önyargı -Biz ve Onlar*. Adana: Karahan Kitabevi.

İnternet Siteleri

- <http://www.e-psikiyatri.com/degisimden-mi-korkuyor-sunuz-29218> (erişim tarihi: 28.08.2015).
- <http://www.terapiportali.com/?page=blogpost&yid=92&url=direncin-terapide-ele-alinisi#sthash.0JqN0lao.dpuf> (erişim tarihi: 28.08.2015).